

ФІЛОСОФІЯ ДУХОВНОЇ СФЕРИ АБО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

УДК 141:316.7:008

DOI <https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2022-1-7>**Прокопович Лада Валеріївна**

доктор філософських наук,

кандидат технічних наук,

професор кафедри культурології та філософії культури

Національного університету «Одеська політехніка»

пр. Шевченка, 1, Одеса, Україна

ORCID: 0000-0001-8626-91722

ГОДИННИК ЯК ФЕНОМЕН ТЕХНОКУЛЬТУРИ ТА ФІЛОСОФСЬКА МЕТАФОРА

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що, незважаючи на те, що у філософії категорія «час» є однією з фундаментальних і, водночас, найбільш невизначених та дискусійних, на практиці люди завжди час вимірювали, відлічували та фіксували за допомогою різноманітних годинників. І саме ця культурно-практична діяльність сприяла появі у філософських текстах «годинникових» метафор задля пояснення та осмислення інших (не пов'язаних на пряму із часом) категорій та концепцій. **Мета статті** – виявлення й аналіз філософських метафор, пов'язаних із годинниками як об'єктами технокультури. Основні **методи** дослідження: аналізу і синтезу, наукової абстракції, темпорального аналізу. **Результати** дослідження дозволили пояснити практику звернення філософії до метафор, пов'язаних із годинниками, тим, що годинники, особливо ті, що використовуються у повсякденні, є частиною світу речей, найбільш близьких до людини. Ці речі, будучи одночасно і результатом технічного прогресу і продуктом декоративно-ужиткового мистецтва, не лише є частиною людського буття, а й служать індикатором змін у культурі на різних етапах історичного розвитку. З одного боку, вони є результатом цих змін, з іншого – вони, певною мірою, цим змінам сприяють, створюючи прецеденти, диктуючи культурні тренди (або моду), впливаючи на формування нових культурних смислів. Цим, власне, і пояснюється виявлена темпоральність між розвитком годинникової техніки та появою відповідних філософських метафор. Зміни у принципах дії та дизайні годинників змінювали й зміст метафор, через які осмислювався світ людей: їх місце й роль у суспільстві, сприйняття часу, ставлення до світу речей, який люди створювали й продовжують створювати, формуючи навколо себе певне технокультурне середовище. Ця темпоральність є досить стійкою, що дає підстави прогнозувати появу нових «годинникових» метафор у філософії з появою нових способів відліку часу і, відповідно, нових технічних пристроїв, їх дизайну та сфер культурного застосування.

Ключові слова: час, людина, суспільство, культура, світогляд, темпоральність, пізнання світу, філософські концепції.

Вступ. У філософії категорія «час» є однією з фундаментальних і, водночас, найбільш невизначених та дискусійних. Основним предметом дискусії є те, що ця категорія виходить не з природи реальності, а з людських уявлень про характер змін у реальності [1, с. 8], або, як у філософському постмодернізмі, час мислиться виключно як властивість свідомості, досягається опосередковано через знак, відмінність, традицію, пам'ять, культурний обрій [2]. Проте теоретична невизначеність аж ніяк не заважає людям на практиці час вимірювати, відлічувати, фіксувати, звіряти за допомогою різноманітних годинників. Більш того, саме ця практична діяльність надихає деяких філософів та культурологів на створення «годинникових» метафор задля пояснення та осмислення інших, не пов'язаних на пряму із часом, категорій та концепцій.

І це не дивно, адже метафора є ефективним дослідницьким інструментом із потужним гносеологічним ресурсом [3].

Зважаючи на те, що такі метафори притаманні не лише філософським текстам минулого, а й сучасним підходам до осмислення дійсності, виявлення таких метафор та їх аналіз у міждисциплінарному дискурсі (культурологія, філософія техніки, соціальна філософія тощо) є актуальною науковою проблемою.

Мета статті – виявлення й аналіз філософських метафор, пов'язаних із годинниками як об'єктами технокультури.

Основні методи дослідження: аналізу і синтезу (для узагальнення виявлених фактів), наукової абстракції (для аналізу гносеологічних властивостей «годинникових» метафор як дослідницького інструменту наукового пізнання), темпорального аналізу (при співставленні процесів створення годинників та виникнення відповідних метафор у філософських текстах).

Результати. Вимірювати, відлічувати, звиряти час необхідно у багатьох життєвих ситуаціях, в різних видах людської діяльності – в науці, техніці, промисловості, побуті. Допомагають в цьому численні та різноманітні пристрої, що мають загальну назву – годинники.

Першими в історії людства були сонячні годинники. Найпростіші з них мали вигляд встромленої у землю палиці, навколо якої був намальований циферблат – коло із нанесеними на нього позначками. Протягом дня, доки сонце «рухається» по небосхилу, тінь від палиці переміщується від позначки до позначки, фіксуючи час дня.

Для відліку певних проміжків часу були винайдені піскові годинники. Робили їх у вигляді двох ємностей, що поєднувалися між собою вузьким перешийком. Мірою тут був час, за який пісок повністю пересипався з верхньої ємності у нижню.

За таким самим принципом працюють й водяні годинники, в яких час визначається за швидкістю витікання води із однієї ємності в іншу. У Давній Греції такі годинники називалися клепсидрами. Саме з їх появою увійшли в обіг вислови «Час спливає», «Ваш час сплив» тощо. А згодом з'явилася метафора.

Механічні годинники з'явилися у Західній Європі, на думку деяких істориків, у IX–X ст. Дехто цей винахід приписує Пацифікусу з Верони, дехто – монаху Герберту, який зробив баштовий годинник із гирями для міста Магдебург у 996 році [4]. Пізніше, у XVI ст., мотузку із вантажем, який змушував механізм рухатися, німецький годинникар П. Хейнлейн замінив пружинним приводом. В його годиннику вперше було використано принципи та окремі механізми, які згодом набули широкого застосування в різноманітних автоматах (здебільшого – у механічних ляльках-іграшках) [5, с. 20–21; 6, с. 24]. Винахідником сучасного механічного годинника вважається нідерландський інженер Х. Гюйгенс, котрий у 1657 році застосував маятник як регулятор ходу годинника.

Чим більше вдосконалювався годинниковий механізм, чим більш точною та злагодженою ставала робота його окремих деталей, тим більше виникала спокуса порівнювати із годинниковим механізмом функціонування будь-яких складних систем. Навіть таких, як людина та людське суспільство.

Наприклад, Лейбніц для пояснення гармонії між тілом та душею людини скористався метафорою про годинники, що працюють синхронно: Бог створив та налаштував душу і тіло людини так само, як вправний годинникар налаштовує декілька годинників, щоб вони показували однаковий час, хоча працюють незалежно один від одного [7, с. 321, 371].

Розширює цю метафору до масштабу суспільства український філософ Григорій Сковорода. Розмірковуючи про людей, «які складають суспільство як окремі частини складають годинниковий механізм» [8], він вигадує байку «Годинникові колеса»: «Колесо годинникової машини спитало у Другого:

– Скажи мені, а чого ти гойдаєшся не так, як ми, а в інший бік?

– Мене, – відповіло Друге, – так зробив мій майстер, і сим я вам не лише не заважаю, але ще й допомагаю, аби наш годинник мав єдиний шлях по сонячному колу.

Сила: У людей з різними природними нахилами і життєві шляхи різні. Одначе всім один кінець – чесність, лад і любов» [9].

Ця коротенька, але змістовна байка є одним із варіантів поширеної (особливо – у ХХ ст.) метафори, в якій людина порівнюється із маленьким гвинтиком великої машини: держави, суспільства, виробництва, корпорації тощо. Але у Григорія Сковороди ця метафора ще не набула принижуючого гідності людини сенсу. Навпаки, філософ проголошує ідею індивідуальності особистості, яка аж ніяк не суперечить існуванню суспільства. Так, суспільство – це завжди структура (хай там як вона утворилася – через дії Бога-майстра чи в результаті самоорганізації людей), яка складається з окремих елементів – людей, індивідів. Але вони не мають бути всі однаковими. У годинниковому механізмі всі деталі – різні: за формою, функціями, призначенням. Саме завдяки цьому механізм працює. Так само й у людей: суспільство, що складатиметься із абсолютно однакових осіб, не зможе функціонувати, а тим паче – розвиватись.

Згідно концепції Е. Каппа, в культурі модерну склалася органічна проекція, в якій поєднуються дві фундаментальні схеми: механічна (годинник) та катоптрична (дзеркало). Аналізуючи цю концепцію, Володимир Нікітаєв дістає висновку, що механічний годинник «імітує вічний рух, а також демонструє круговий рух «небесних сфер» як такий – перш за все *primum mobile* Птолемея, що виражає себе у добовому обертанні зоряного неба. Це дозволяло схемі працювати в обидва боки: небо та його створення Богом уподібнювати виготовленню годинника людиною та, навпаки, сприймати годинник як представника Неба на землі» [10, с. 118–119].

Таку подвійність, до речі, виявлено й у випадку із виготовленням ляльок (ритуальних, традиційних, авторських). Адже в культурно-антропологічному аспекті ця практика тісно пов'язана із міфопоетикою, яка ґрунтується на антропоміфічних міфах, де йдеться про походження людей із ляльок, створених богами. Такі уявлення породжують подвійне світосприйняття: з одного боку, вони відображають сприйняття людиною себе як ляльки у «театрі» життя, з іншого – роблячи ляльок, людина сама уподібнюється Творцеві [11].

З розвитком електроніки у другій половині ХХ ст. механічні годинники почали конкурувати із електронними, які більш точно відлічують час та іноді поєднують в собі декілька функцій: не лише відображають час, а й містять будильник, секундомір, календар тощо. В цих годинниках немає ані циферблату, ані стрілок, є лише цифри, що висвічуються на дисплеї.

Чи впливає така техно-візуальна зміна на світосприйняття? Так, мабуть. Адже з цим втрачається «імітація вічного руху» (за В. Нікітаєвим), візуалізація «ходу» часу по колу. Замість стрілок, що рухаються, відбувається лише зміна цифр на екрані. Але це вже зовсім інший характер динаміки. До того ж, з'являється «магія» цифр – 11:11, 22:22 тощо, і – особливо символічна комбінація – 00:00.

Цифра «0», з'явившись завдяки електронному годиннику у повсякденному житті людей, почала привертати до себе увагу й в інших часових числах. Наприклад, Аркадій Іпполітов, розмірковуючи про зміни у сприйнятті часу наприкінці ХХ століття, в есе «Спустошений час» написав: «Загрозливі три нулі, круглі та байдужі, ознаменували кінець двадцятого століття, перемістивши модернізм у замкненість періоду, що закінчився» [12, с. 19]. А в іншому есе («Дерево Піранезі»), знов повернувшись до теми кінця ХХ століття, додав: «Причаївшись, світ очікував на закінчення двадцятого століття у 2000 році, з дещо награним кокетством лякаючи себе трьома нулями та комп'ютерним збоєм, який так і не настав. Незабаром стало ясно, що цмокаючи цифрова округлість нічого не означає, і, як завжди, все сталося не так, як очікувалося...» [12, с. 351].

Власне, зовнішній вигляд годинників є не менш важливою складовою, ніж технології, за якими створюються ці об'єкти культури. Насамперед це стосується побутових годинників, які служать не лише пристроями для відліку часу, а й елементами декору в інтер'єрах та архітектурних ансамблях, а також модними (або статусними) аксесуарами. Тому виробництво годинників є одним з сегментів декоративно-ужиткового мистецтва, де деякі годинники завдяки унікальному дизайну вважаються художніми та ювелірними шедеврами.

Поєднуючи в собі властивості технічного пристрою і декоративної речі, годинники часто стають предметом дизайнерських експериментів. Один із таких експериментів також дав підстави для філософського осмислення сучасної культури через відповідну метафору. Олександр

Чудаков звернув увагу на те, що часто у годинниках із стрілками та циферблатами відсутні власне цифри: замість них – лише рисочки. Але найбільше його вразив наручний годинник взагалі без всякої градації. Власник цього годинника навіть жартував, що вже майже навчився визначати за ним час. «Людина, як відомо, може звикнути до всього... Але хто підрахує, – запитує О. Чудаков, – скільки психічної енергії пішло на подолання цієї безглуздої новації?» [13, с. 74].

А й справді, яка користь від точності годинникового механізму, якщо власникові цього механізму доводиться визначати час приблизно? Як дизайнерська річ такий годинник може бути прикрасою хіба що інтер'єру, та й то лише за умови, що у домі чи офісі є інші годинники, за якими можна точно визначити час. А цей – гарна, цікава, провокативна арт-інсталяція.

Втім, О. Чудаков цю ситуацію сприймає значно ширше, поставивши такий годинник в ряд із безліччю тих речей, які втягують людей у гонитву споживання, викликаючи у них відчуття розгубленості, змушуючи заповнювати свої домівки непотрібними речами, захаращувати свій життєвий простір [13, с. 74–75].

Сьогодні важко спрогнозувати, чи буде винайдений ще якийсь спосіб відліку часу (здається, що точніше за атомного годинника вже нічого бути не може) і, відповідно, яким буде новий годинниковий пристрій. Але немає сумнівів, що якщо такий пристрій з'явиться, то обов'язково з'явиться й нова «годинникова» філософська метафора для пояснення нового погляду на людину, суспільство, культуру, світ. Принаймні, матеріал, який вже виявлено та проаналізовано, дає підстави говорити про наявність такої темпоральності.

Для більш детального аналізу цього феномену потрібні подальші розвідки, які мають стати предметом дослідження у перспективі.

Висновки. Результати дослідження показали, що філософія часто звертається до метафор як гносеологічно змістовного інструменту для осмислення дійсності та презентації теоретичних конструкцій. Серед таких метафор присутні й такі, що пов'язані із годинниками: їх принципами дії, механізмами, дизайном тощо. Це пояснюється тим, що годинники, особливо ті, що використовуються у повсякденні, є частиною світу речей, найбільш близьких до людини. Ці речі, будучи одночасно і результатом технічного прогресу і продуктом декоративно-ужиткового мистецтва, не лише є частиною людського буття, а й служать індикатором змін у культурі на різних етапах історичного розвитку. З одного боку, вони є результатом цих змін, з іншого – вони, певною мірою, цим змінам сприяють, створюючи прецеденти, диктуючи культурні тренди (або моду), впливаючи на формування нових культурних сенсів. Цим, власне, і пояснюється виявлена темпоральність між розвитком годинникової техніки та появою відповідних філософських метафор. Зміни у принципах дії та дизайні годинників змінювали й зміст метафор, через які осмислювався світ людей: їх місце й роль у суспільстві, сприйняття часу, ставлення до світу речей, який люди створювали й продовжують створювати, формуючи навколо себе певне технокультурне середовище.

Ця темпоральність є досить стійкою, що дає підстави прогнозувати появу нових «годинникових» метафор у філософії з появою нових способів відліку часу і, відповідно, нових технічних пристроїв, їх дизайну та сфер культурного застосування.

Список використаних джерел

1. Кадикало А.М. Реновація парменідівського концепту часу та сучасна фундаментальна наука. *Наукове пізнання: методологія та технологія*, 2021, 1(47). С. 4–9. DOI: 10.24195/sk1561-1264/2021-1-1.
2. Пилипенко Е.А. Время в философии постмодернизма. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Философия. Психология. Педагогика*, 2016, Том 16, Вып. 1. С. 31–35. DOI: 10.18500/1819-7671-2016-16-1-31-35.
3. Прокопович Л.В. Метафори в дискурсі філософського осмислення сутності й форм соціальної реальності. *Гілея: науковий вісник*, 2019, Вып. 145(6). С. 132–136.
4. Пипуныров В.Н. История часов с древнейших времён до наших дней. Москва: Наука, 1982. 498 с.

5. Бусленко В. Наш коллега – робот. Москва: Молодая гвардия, 1984. 222 с.
6. Прокопович Л.В. Людина у новому, біотехнокібернетичному, «театрі» буття. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 2019, Т. 22, № 7. С. 21–29. DOI: 10.15421/171970.
7. Лейбниц Г.-В. Сочинения. Т 1. В 4 т. Москва: Мысль, 1982. 636 с.
8. Сковорода Г. Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу. *Бібліотека української літератури*. URL: <http://ukrlib.com.ua/styslo/printit.php?tid=3679>
9. Сковорода Г. Байка «Годинникові колеса». *UkrBooks.com: українська та світова література*. URL: http://ukrbooks.com/ua/Bajka_Godynykovi_kolesa/
10. Никитаев В. Зеркало, часы и философия (техники). *Логос*, 2014, № 3(99). С. 95–143.
11. Прокопович Л.В. Соціально-філософські аспекти культурних функцій ляльок у «театрі» буття. *Гілея: науковий вісник*, 2019, Вип. 140(1), Ч. 2. Філософські науки. С. 83–88.
12. Ипполитов А. Вчера сегодня никогда. Санкт-Петербург: Сеанс; Амфора, 2006. 463 с.
13. Чудаков А.П. Нужна вещная стратегия современности. *Красная книга культуры?* Москва: Искусство, 1989. С. 70–80.

References

1. Kadykalo, A.M. (2021) Renovatsiia parmenidivskoho kontseptu chasu ta suchasna fundamentalna nauka [Renovation of Parmenida's conceptions of time and modern science]. *Scientific knowledge: methodology and technology*, 1(47), 4–9. DOI: 10.24195/sk1561-1264/2021-1-1 [in Ukrainian].
2. Pilipenko, E.A. (2016) Vremya v filosofii postmodernizma [Time in the philosophy of postmodernism]. *News of the Saratov University. New episode. Series Philosophy. Psychology. Pedagogy*, 16 (1), 31–35. DOI: 10.18500/1819-7671-2016-16-1-31-35 [in Russian].
3. Prokopovych, L.V. (2019). Metafory v dyskursi filosofskoho osmyslennia sutnosti y form sotsialnoi realnosti [Metaphors in the discourse of philosophical understanding of the essence and forms of social reality]. *Hileya: scientific bulletin*, 145(6), 2, *Philosophical sciences*, 132–136 [in Ukrainian].
4. Pipunurov, V.N. (1982). Istoriya chasov s drevneyshih vremyon do nashih dnei [The history of watches from ancient times to the present day]. Moscow: Nauka, 498. [in Russian].
5. Buslenko, V. (1984). Nash kollega – robot [Our colleague is a robot]. Moscow: Molodaya gvardiya, 222 [in Russian].
6. Prokopovych, L.V. (2019). Liudyna u novomu, biotekhnokibernetychnomu, «teatri» buttia [Human in the new, biotechnocybernetic, “theater” of being]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (7), 21–29. DOI: 10.15421/171970 [in Ukrainian].
7. Leibniz, G.-W. (1982) Sochineniya. T 1. V 4 t. [Works. T 1. In 4 t.]. Moscow: Mysl, 636 [in Russian].
8. Skovoroda, H. Rozmova, zvana Alfavit, chy Bukvar svitu [A conversation called the Alphabet, or the Primer of the World]. *Library of Ukrainian Literature*. URL: <http://ukrlib.com.ua/styslo/printit.php?tid=3679> [in Ukrainian].
9. Skovoroda, H. Baika «Hodynykovi kolesa» [The fable "Clock Wheels"]. *UkrBooks.com: Ukrainian and world literature*. URL: http://ukrbooks.com/ua/Bajka_Godynykovi_kolesa/ [in Ukrainian].
10. Nikitaev, V. (2014) Zerkalo, chasy i filosofiya (tehniky) [The mirror, the clock and philosophy (of technology)]. *Logos*, 3(99), 95–143 [in Russian].
11. Prokopovych, L.V. (2019). Sotsialno-filosofski aspekty funtsiy lyalok u “teatri” buttya [Socio-philosophical aspects of the cultural functions of puppets in the “theater” of life]. *Hileya: scientific bulletin*, 140(1), 83–88 [in Ukrainian].
12. Ippolitov, A. (2006). Vchera segodnya nikogda [Yesterday, today, never]. St. Petersburg: Seans; Amfora, 463 [in Russian].
13. Chudakov, A.P. (1989) Nuzhna veschnaya strategiya sovremennosti [We need a real strategy of modernity]. *Red book of culture?* Moscow: Iskusstvo, 70–80 [in Russian].

Prokopovych Lada Valeriivna

Doctor of Philosophical Sciences, Candidate of Technical Sciences,
Professor at the Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture,
Odessa Polytechnic National University
1, Shevchenko Ave., Odesa, Ukraine
ORCID: 0000-0001-8626-91722

CLOCK AS A PHENOMENON OF TECHNOCULTURE AND PHILOSOPHICAL METAPHOR

The relevance of the research topic is due to the fact that, despite the fact that in philosophy the category of "time" is one of the fundamental and, at the same time, the most uncertain and debatable, in practice people have always measured, counted and recorded time with various clocks. It was this cultural and practical activity that contributed to the emergence of "clock" metaphors in philosophical texts to explain and comprehend other (not directly related to time) categories and concepts. The purpose of the article is to identify and analyze philosophical metaphors related to watches as objects of technoculture. Basic research methods: analysis and synthesis, scientific abstraction, temporal analysis. The results of the study showed that the appeal of philosophy to the metaphors associated with the clock, due to the fact that the clock, especially those used in everyday life, are part of the world of things closest to man. These things, being both the result of technological progress and a product of decorative and applied arts, are not only part of human existence, but also serve as an indicator of cultural change at different stages of historical development. On the one hand, they are the result of these changes, on the other – they, to some extent, contribute to these changes by setting precedents, dictating cultural trends (or fashion), influencing the formation of new cultural meanings. This, in fact, explains the temporality between the development of watchmaking and the emergence of relevant philosophical metaphors. Changes in the principles of operation and design of watches changed the content of metaphors through which the world of people was understood: their place and role in society, perception of time, attitude to the world of things that people created and continue to create when forming a technocultural environment.

This temporality is quite stable, which gives grounds to predict the emergence of new "clock" metaphors in philosophy with the emergence of new ways of counting time and, accordingly, new technical devices, their design and areas of cultural application.

Key words: *time, man, society, culture, worldview, temporality, knowledge of the world, philosophical concepts.*